

УКРАЇНСЬКИЙ НОТОЛІНІЙНИЙ ІРМОЛОГІОН ЯК ОБ'ЄКТ МУЗИЧНО-ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ.

Серед джерел ранньоновітньої доби окрему групу становлять нотовані збірники, лінійні рукописи, зокрема Ірмологіони, які доволі ґрунтовно досліджені у працях українських учених-медієвістів. У статті аналізується стан джерелознавчого опрацювання українських Ірмологіонів ученими-медієвістами України та діаспори. Автор статті підкреслює на сучасному етапі розвитку джерелознавчої науки пріоритетність як введення до наукового обігу нових рукописів, так і поглиблене джерелознавче дослідження уже відомих. Відзначено, що опис джерел повинен ґрунтуватися на позиції розгорненого кодикологічного аналізу рукопису.

Ключові слова: Ірмологіон, лінійні рукописи, кодикологічний аналіз.

Розвиток історії як науки базується на вивченні джерел, архівних матеріалів, історичних документів. Основними джерелами вивчення історії давньоукраїнської музики є безлінійні та нотолінійні музичні рукописи. Серед джерел ранньоновітньої доби окрему групу становлять нотовані збірники, лінійні рукописи, зокрема Ірмологіони, які доволі ґрунтовно досліджені у працях українських учених-медієвістів. Ці збірники містять вибраний репертуар богослужінь української церкви в одноголосному записі. У процесі побутування на українських і білоруських землях гімнографічні нотні збірники набули оригінальних кодикологічних рис. Одночасно нотні Ірмолої були посібниками з вивчення нотної грамоти та набуття практичних навиків церковного співу.

Дослідження музичної культури України XVI–XVIII ст. тісно пов'язане з вивченням збережених рукописних і стародруків Ірмолоїв, яким присвячено чимало праць українських музикознавців, зокрема О.Цалай-Якименко та Ю.Ясиновського, а також науковців, які вивчають співочу спадщину – болгарські та київські монодійні наспіви у богослужбовій практиці України (Л.Корній, Ол.Шевчук).

Завданням статті є виявлення стану джерелознавчого опрацювання українських Ірмологіонів як підвалини для розвитку музикознавства та визначення певної відповідності між рівнем музичного джерелознавства й досягненнями музичної медієвістики.

Саме на кінець XVI – першу половину XVII ст. припадає розквіт давньоукраїнської монодії. Про становлення української школи церковного монодійного співу свідчить той факт, що в Україні сформувався типовий збірник таких піснеспівів під назвою “Ірмолой”. До нього входив основний богослужбовий репертуар української співочої практики. Текстологічний аналіз списків Ірмолоїв, які належать до різного часу й походять із різних територій, показує, що, за певної стабільності структури й мелодичного змісту, існують деякі відмінності між Ірмолоями – як у репертуарному складі, так і в мелодичних варіантах. Вивчення значної кількості списків Ірмолоїв засвідчує, що в певному колі монодійних піснеспівів відбувається процес оновлення їх мелодичного змісту. Тому кожен список Ірмолою є цінною пам'яткою культури, тим більше, якщо належить до числа найдавніших. Найстарші українські нотолінійні Ірмолої відомі з кінця XVI – початку XVII ст. До нашого часу дійшли сотні рукописів XVII–XVIII ст. із різних регіонів України.

Ще в кінці XIX століття завдяки джерелознавчим описам була визначена локалізація українських та білоруських Ірмологіонів у різних архівах України, Росії, Білорусі, Литви, Польщі та ін. Описи укладали як російські, так і українські вчені. Важливою віхою для практики наукового опису книг стали систематичні каталоги рукописної книги ЦАМ КДА та інших зібрань Києва, укладені наприкінці XIX – на початку XX ст. російськими науковцями М.Петровим та О.Лебедєвим, у яких є характеристики й музичних джерел. Вони містять як

облікові дані (автор, назва, точна чи приблизна дата, кількість аркушів), так і статті, які наводять стислий виклад змісту, записи писців, деякі мовні особливості рукопису. Однак розвиток археографії та палеографії того часу не дозволяв провести комплексний аналіз показників часу створення рукописної книги. Тому її датування часто є неточним. Позитивною рисою описів є прагнення до постатейного викладу змісту рукописної книги, що нині має значення для визначення як текстових редакцій, так й історії певних жанрових різновидів писемних пам'яток. Статті описів викладаються у певному порядку, проте їхня структура має спорадичний характер і не є уніфікованою. Свого часу значну увагу було приділено джерелам, які знаходились у сховищах царської Росії і були описані російськими науковцями – І.Сахаровим, А.Снітко, В.Срезневським, А.Титовим та іншими. Також треба відзначити праці С.Маслова “Обзор рукописей библиотеки императорского университета св. Владимира” (1910), С.Щеглової “Описание рукописей Киевского Художественно-промышленного и научного музея им. государя императора Николая Александровича” (1916) та Ф.Добрянського, який описав манускрипти Віленської Публічної бібліотеки. Ці праці стали допоміжними бібліографічними джерелами для сучасного каталога Ірмологіонів, укладеного Ю.Ясиновським [9]. Тож метою учених, які досліджували колекції рукописів, був опис самих зібрань, через що вони не приділяли надто уваги кожному примірникові. Завдяки їм стала відомою локалізація книг і найбільш загальні дані щодо кожної одиниці зберігання.

Наприкінці XIX ст. сучасна територія України була розділена між декількома державами, зокрема, територія частини сучасної Західної України належала до Австро-Угорщини. Як відомо, освітнім і культурним центром галицьких земель був Львів, у якому зберігалося (й донині збережено) найбільше рукописних пам'яток староукраїнського походження. Описували західноукраїнські джерела цієї місцевості такі визначні науковці, як І.Свенціцький (“Опись музея Ставропигийского института во Львове”, 1908, “Опис рукописів Народного Дому з колекції Ант. Петрушевича”, 1906) та Е.Сецінський (“Музей Подольского церковно-археологического общества”, 1905). Продовжувачами розпочатої традиції у Радянській Україні стали Д.Щербаківський (“Нові придбання Рукописного відділу Першого державного музею в Києві”, 1923) та О.Дзбановський (“По киевских музеях и библиотеках”, 1927).

На увагу заслуговують і джерелознавчі розвідки деяких українських учених діаспори – П.Маценка, М.Антоновича, Ф.Шешка. Значним вкладом в українське музичне джерелознавство є науковий доробок М. Антоновича, який у своїй монографії подав стислий опис колекції Ірмологіонів за мікрофільмами бібліотеки Народової у Варшаві [10]. Уперше в українській історіографії він дає повну і всебічну характеристику українського Ірмологіона як антології гімнографічних співів [1] (у своїх дослідженнях опирається в основному на Львівський друкований Ірмолой 1700 р. та видання 1904 р.), виявляючи як спільні риси між українською сакральною монодією та її візантійською першоосновою, так і спорідненість монодії з фольклорними джерелами. Щоправда, подібне дослідження уже було здійснене на початку 30-х років XX ст. П.Маценком у його докторській дисертації “Склад та технічна будова мелодій кийвського розспіву в почаєвському Ірмолоєві вид. 1775 року”. Але під час Другої світової війни ця праця була загублена й віднайдена лише у 80-х роках в архівах КДБ, після чого видана в Торонто [7].

У наукових працях Ф.Шешка “Джерела до історії початкової доби церковного співу на Україні” та “Перші українські нотодруки” [6] виявляється цілісна система поглядів і висновків щодо минулого української музики, яка вплинула на тогочасні тенденції еволюції національного музикознавства в Галичині та в еміграції. Він перший з українських музикознавців почав займатися проблемами музичного джерелознавства, досліджувати найдавніші пам'ятки історії української музики та робити перші спроби аналізу зразків давньоукраїнської монодії. Та, незважаючи на успіхи вчених української діаспори, треба зазначити, що всі вони мали доступ тільки до зарубіжних джерел, а, отже, їхні описи є кількісно обмеженими й нерівноцінними.

Наукові досягнення діаспори в Україні були довгий час майже невідомі. Весь радянський період в українській музичній медієвістиці можна вважати часом “пустки” й занепаду церковно-співочої традиції.

Період 60–80-х років ХХ ст. став часом поновлення й накопичення досвіду в українському музичному джерелознавстві радянського часу. З кінця 60-х рр. музикознавці розпочали такі вкрай необхідні дослідження, як виявлення у фондах бібліотек та музеїв України пам'яток давньої української музики, їхній аналіз і підготовку до видання нотних матеріалів. Проте на відміну від загального джерелознавства, де вже було вироблено комплексні методи дослідження рукописних пам'яток, у музикознавстві здійснювався частковий опис джерел з акцентом на музичне начало. Поштовхом до активізації досліджень давньої української музики став науковий симпозіум “Українська музична культура XVI–XVIII ст.” (Київ, 1969 р.), організований професором Київської консерваторії О.Шреєр-Ткаченко (матеріали надруковані у збірнику “Українське музикознавство”. – Вип. 6. – К., 1971). Саме тоді визначився напрям у музичній джерелознавчій науці – звертання до архівних нотних джерел, але кожен із дослідників опрацьовував їх у міру своєї зацікавленості певною науковою темою. У процесі здійснення деяких досліджень, були укладені каталоги для власного користування. Таким чином, у багатьох науковців були складені рукописні описи Ірмологіонів, що залишилися неопублікованими. Так, опрацювання О.Шреєр-Ткаченко матеріалів архівів і бібліотек було здійснене для написання загальної історії української музики. Дослідженню Ірмологіонів під кутом зору нотолінійної нотації присвячена праця О.Цалай-Якименко “Київська нотація як релятивна система (за рукописами 16–17ст.)”. Чимало джерелознавчих статей та досліджень українських музикознавців висвітлюють різні проблеми давньої української монодії. Зокрема, київський наспів досліджувала Ол.Шевчук, грецькому наспіву присвячена кандидатська дисертація Г.Васильченко-Міхно, вклад болгарського наспіву у богослужбову практику України дослідила Л.Корній. У своїй роботі науковці покладаються на власні рукописні каталоги, звіряючи їх зміст з опублікованими.

Цілеспрямовану роботу з опису нотних книг України та Білорусі здійснив львівський джерелознавець проф. Ю.Ясиновський, розглянувши у декілька етапів архіви багатьох міст і видавши окремі каталоги (за матеріалами Львова, Києва, Москви та ін.). Результатом об'єднання багаторічних напрацювань стало видання в 1996 році “Каталога українських та білоруських Ірмолоїв”, де проведено дослідження співочого змісту і структури кожного віднайденого рукопису [9]. Праця Ю.Ясиновського вперше вводить до наукового обігу повний корпус збережених до нашого часу рукописних Ірмолоїв, описаних *de visu*, а це біля тисячі пам'яток. Сюди ж включені також посилання на рукописи, доля яких сьогодні невідома. Тож загальний обсяг опрацьованих Ірмолоїв становить 1111 одиниць, що засвідчує існування потужного пласта професійної культури в давній Україні. Абсолютна більшість архівних пам'яток опрацьована автором особисто й лише незначна частина (трохи більше 30) – за літературою та даними респондентів. Звичайно, робота Ю.Ясиновського не містить однаково розгорненого аналізу всіх рукописних і друкованих джерел: одні описані детальніше, інші – більш узагальнено. Проте, деталізація опису призвела б до значного збільшення обсягу книги.

Каталог супроводжує дослідження рукописних пам'яток: “Нотолінійні Ірмолої як пам'ятки української гімнографії”, в якому автор зосереджує свою увагу на джерелознавчих, археографічних і кодикологічних аспектах. У дослідженні автор порушує різноманітні аспекти проблематики: опис фонду українських та білоруських Ірмолоїв, різні питання їх “зовнішньої” характеристики, музичні аспекти – нотне письмо, особливості його графіки та динаміка розвитку. Основний розділ книги – це власне науковий опис рукописних нотолінійних збірників, викладений у вигляді каталога за хронологією їхнього написання [9, с.97–492]. Каталог Ю.Ясиновського має декілька покажчиків, за якими можна визначити переписувачів та авторів художнього оформлення книг, коло місцевих і

монастирських наспівів та ін. Попри певну неповноту окремих джерелознавчих описів, праця Ю.Ясиновського стала вагомим внеском у розвиток української кодикології. Треба відзначити, що це перше подібне дослідження у вітчизняному музичному джерелознавстві, яке базується майже на повному фонді збережених пам'яток одного виду.

Після виходу праці Ю.Ясиновського, до якої увійшла більша частина відомих зібрань, визначилося місцезнаходження ще двох Ірмологіонів, які не були включені в дану працю й потребували введення до наукового обігу [8]. Про дані знахідки йдеться у статті Ол.Шевчук. Новацією опису є введення позиції, досі не задіяної у каталогах – це атрибуція окремих “анонімних мелодій”, що не мають означень у тексті рукопису. Визначення місцевих і національних наспівів дозволяє адекватно оцінити ступінь обізнаності співаків у традиції XVII–XVIII ст., обсяг репертуару і його поширення у нотній книжності.

Історико-текстологічне, джерелознавче, музикознавче дослідження музичної спадщини давніх часів, яка збереглася у рукописних книгах, неможливе без кодикологічного та пов'язаного з ним палеографічного аналізу рукописів. 80–90-ті роки XX ст. позначилися новим рівнем розвитку кодикології як допоміжної історичної дисципліни, яка подає якісно новий рівень опрацювання рукописних пам'яток. Так, починаючи з 90-х років XX ст., в Інституті рукопису НБУВ розвиваються кодикологічні дослідження, спрямовані на створення універсальних принципів описування рукописної книги XV–XVIII ст. Розвиток кодикології передбачає принципи розширення спектра підходів до опису книги. З метою охоплення усіх можливих аспектів зовнішнього опису рукописної книги було створено модель кодикографічного опису, що узагальнила вітчизняний та світовий досвід у галузі дослідження рукописної книги, які були розглянуті у спеціальній монографії Л.Дубровіної “Кодикологія та кодикографія української рукописної книги” [3]. Автор пропонує археографічну, кодикологічну й документально-інформаційну моделі описання рукописних книг і розробляє методику їх кодикографування, а також розглядає основні напрями вивчення української книжно-рукописної традиції та історії книжної культури України. У них поряд з археографічними й палеографічними методами використовуються також дані споріднених наук, таких як історія літератури, мови, мистецтва, музики тощо. Детальна кодикологічна характеристика дає можливість докладніше висвітлити всі “подробиці” й нотної рукописної книги.

Нова методика була використана у збірнику Л.Корній, Л.Дубровіної “Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолів України кін. XVI–XVII ст.” [4] (1998). У даному дослідженні болгарського наспіву використовувалися колекції нотолінійних Ірмолів українського та білоруського походження, що зберігаються у книгозбірнях України. Ці колекції нотолінійних Ірмолів дослідники болгарського наспіву ще майже не використовували, за винятком статті А.Конотопа, в якій розглядається лише один піснеспів болгарського наспіву “О Тебї радується”. У вищезгадане видання увійшло багато піснеспівів, де археографічний опис Ірмолів здійснила Л.Дубровіна, з передмовою П.Соханя та вступною статтею Л.Корній.

Основним критерієм відбору для публікації зразків болгарського наспіву, які мали декілька або багато списків, була наявність у рукописі атрибуції “болгарський” [4, с.52–53]. Крім того, відбиралися піснеспіви з рукописів давнішого походження, добре збережених. У публікацію увійшли піснеспіви болгарського наспіву з двадцяти одного Ірмолюю кінця XVI–XVII ст., що зберігаються в архівах Києва (НБВУ, ІЛ НАНУ) та Львова (ЛНБ, ЛМУМ). При аналізі вибраних зразків були визначені мелодичний зміст Ірмолів, типологічно спільні риси з іншими наспівами (модальна ладова система, деякі схожі поспівки, мелодичні звороти), структура, мелодика та інші аспекти. Але, поряд з цим, було визначено, що болгарський наспів має специфічні особливості форми й музичної стилістики [4]. Отже, дане дослідження поєднало в собі кодикологічний аналіз співочих пам'яток, який виконаний археографом та музикознавцем, що є якісно вищим рівнем у кодикології.

Ураховуючи специфіку нотного видання текстів болгарського наспіву, в даній публікації подається не повна кодикологічна схема, яка розрахована на деталізовану систему реєстрації зовнішнього вигляду рукопису, а археографічний, більш узагальнений опис. Разом із тим деякі важливі для історії Ірмологіона спостереження відзначаються у вступній статті. Кодикологічний аналіз представленого комплексу книг мав на меті встановити насамперед час створення книг, їх походження та побутування.

Порівнюючи два списки наведених вище позицій опису рукописної книги, бачимо, що у дослідженні Ю.Ясиновського опис кожної нотної пам'ятки також складається з декількох блоків, але є більш стислим у порівнянні зі списком Л.Дубровіної. Деякі дані, подані джерелознавцем, були пізніше уточнені, розширені і скориговані в дослідженні Ірмолоїв Л.Дубровіної, поданому у збірнику "Болгарський наспів". Так, наприклад, Супрасльський Ірмолой, який є однією з найцікавіших і найзагадковіших пам'яток книжної та музичної культури Білорусі та України на межі XVI–XVII ст., був точно датований Л.Дубровіною, завдяки проведеному нею кодикологічному дослідженню, як пам'ятка 1596 р. (а не 1598 р.), що дозволяє віднести початок укладання рукопису до більш раннього періоду [2, с.13–20]. Інші дослідники, Ю.Ясиновський та О.Конотоп, датують даний рукопис 1598–1601 рр.

Отже, зважаючи на те, що основний фонд Ірмологіонів уже описаний, освоєння нотних джерел має розвиватися у кількісному і якісному аспектах. На даному етапі розвитку джерелознавчої науки черговим завданням стає як введення до наукового обігу нових рукописів, так і поглиблене джерелознавче дослідження уже відомих. Опис джерел може опиратися на позиції розгорненого кодикологічного аналізу рукопису. До нього також можуть якнайширше долучатися музикологічні аспекти як атрибуція наспівів, датування за репертуаром, за редакціями богослужбових текстів тощо. Кодикологічний підхід до аналізу пам'яток писемності й музичної культури, археографічний опис кожної книги сприятимуть дослідженню Ірмологіона в історичному контексті, без якого дуже обмежені можливості музикознавчого аналізу.

1. Антонович М. *Musika sacra* // Збірник статей з історії української церковної музики. – Львів, 1997. – 259 с.
2. Дубровіна Л. Супрасльський Ірмолой 1601 року: деякі аспекти кодикологічного дослідження // Рукописна та книжкова спадщина України. – К. 1993. – Вип. 1. – С. 13–20.
3. Дубровіна Л. Кодикологія та кодикографія української рукописної книги. – К. 1992. – 192 с.
4. Корній Л., Дубровіна Л. Болгарський наспів з рукописних нотолінійних Ірмолоїв України кін. XVI–XVIII ст. – К. 1998. – 324 с.
5. Корній Л. Українсько-болгарські музичні зв'язки XVI–XVII ст. у галузі церковної монодії // Православна монодія: її богословська, літургична та естетична сутність. Науковий вісник НМАУ ім. П.І.Чайковського. – К. 2001. – Вип. 15. – С. 52–57.
6. Костюк Н. Федір Шешко // Український музичний архів. (Документи і матеріали з історії української музичної культури). – К. 2003. – Вип. 3. – С. 153–161.
7. Павло Мащенко: Музиколог, композитор і громадський діяч. – Торонто, 1992. – С.127–238.
8. Шевчук О. Про взаємодію української стародрукованої та рукописної нотної книжності (за матеріалами рукописів із польського зібрання та львівських стародруків) // Старовинна музика – сучасний погляд. Науковий вісник Національної музичної академії України ім. П.І.Чайковського. - К. 2003. – Вип. 24. – С. 41–57.
9. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні ірмолої XVI–XVIII ст.: Каталог і кодикологічно-палеографічне дослідження. – Львів, 1996. – 622 с.
10. Antonowycz M. *Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirschenmusik Osteuropas*. – Munchen, 1990. – 374 s.

The author of this article states that the note collections, line manuscripts, Irmologions in particular, form separate group among the manuscripts of recent history. They are fully studied by Ukrainian medievist-scientist. At present stage of the manuscript studying science's development the main tasks are putting into scientific circulation new manuscripts and more detailed studying already known ones. The author goes on to say that the description of the manuscripts has to base on the wide codecological analysis.

Key words: *Irmologions, line manuscripts, codecological analysis.*